

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

ЖУРНАЛ ІСТОРІЇ І УКРАЇНОЗНАВСТВА

1-4 (152-155) Рік XXXIX

Під загальною редакцією
ЛЮБОМИРА ВИНАРА

2002

НЬЮ-ЙОРК — КИЇВ — ЛЬВІВ — ТОРОНТО — ПАРИЖ

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК
ЖУРНАЛ ІСТОРІЇ І УКРАЇНОЗНАВСТВА
ВИДАЄ УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

THE UKRAINIAN HISTORIAN
JOURNAL OF HISTORY AND UKRAINIAN STUDIES
PUBLISHED BY THE UKRAINIAN HISTORICAL ASSOCIATION

Основник “Українського Історика”: Любомир Роман Винар (1963)

Founder of “*The Ukrainian Historian*”: Lubomyr Roman Wynar (1963)

Редакція застерігає за собою право скорочувати і виправляти матеріали. За зміст статей і рецензій відповідають їхні автори. Матеріали до друку просимо надсилати в електронному варіанті: статті обсягом до 20 сторінок (друк через 1 інтервал), рецензійні статті обсягом до 12 сторінок, рецензії – до 6 сторінок, бібліографічні нотатки – до 1 сторінки. Бібліографічні примітки в поданих статтях мають відповідати міжнародному стандарту.

Не прийняті до друку рукописи не повертаються і не рецензуються.

Рецензійні примірники книжок і матеріали до друку в журналі можна надсилати на адресу Редакції в Кенті (США) або редакційного бюро в Острозі (Україна).

“Український Історик”
Національний університет
“Острозька Академія”
вул. Семінарська, 2
35800 м. Острозь
Тел./факс: (03654) 22949
e-mail: history@uosa.uar.net

Editor
“The Ukrainian Historian”
P.O. Box 312
Kent, Ohio 44240
Факс: (330) 297-1327
Тел.: (330) 297-1390
e-mail: ukrhist@aol.com

“Український Історик”
Музей
Михайла Грушевського
вул. П. Орлика, 8
01024, Київ-24
Тел.: (044) 293-24-45
Факс: (044) 293-24-85

PERMISSION TO REPRINT. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopy, recording, or otherwise without prior written consent of the Editor in Chief.

Передруки і переклади матеріалів дозволені за згодою
Головного Редактора

UHA, *The Ukrainian Historian* and its Editors are not responsible for statements either of fact or opinion made by contributors.

Articles appearing in this Journal are abstracted and /or indexed
in *Historical Abstracts, America: History and Life,*
and *Bibliography of Slavic and East European Studies.*

ISSN: 0041-6061

Printed by COMPUTOPRINT Corp., 35 Harding Ave., Clifton, NJ 07011
Tel.: (973) 772-2166 Fax: (973) 772-1963 e-mail: computopr@aol.com

ЗМІСТ

ВІД РЕДАКТОРА

“Український Історик” і розвиток грушевськознавства (У 135-ліття народження М. Грушевського).....	11
---	----

ТВОРЧА СПАДЩИНА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ

<i>Михайло Грушевський</i> : До історії Переяславської Ради 1654 року.....	17
<i>Лариса Прицак</i> : Невідома стаття Михайла Грушевського “До історії Переяславської Ради 1654 року”	35

ПУБЛІЦИСТИКА М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

<i>Любомир Винар</i> : Статті голови Української Центральної Ради: вступ ..	38
<i>Михайло Грушевський</i> : На переломі	40
<i>Михайло Грушевський</i> : Велика хвиля	44
<i>Михайло Грушевський</i> : Що воно?	46
<i>Михайло Грушевський</i> : Чорна пляма.....	48
<i>Михайло Грушевський</i> : Україна дійде до свого.....	50
<i>Михайло Грушевський</i> : Про гербові знаки України.....	52
<i>Михайло Грушевський</i> : Важна хвиля	53
<i>Михайло Грушевський</i> : Проект української конституції.....	54
<i>Михайло Грушевський</i> : Рятуймо Російську Федерацію.....	59
<i>Михайло Грушевський</i> : Державний герб України.....	60
<i>Михайло Грушевський</i> : Новий поділ України	62
<i>Михайло Грушевський</i> : Велике Різдво	66
<i>Михайло Грушевський</i> : Про монетну українську одиницю	67
<i>Михайло Грушевський</i> : Дезертирам українства	69

ПРОМОВИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Українська маніфестація в Києві	71
Збори Української Центральної Ради	77
Перший Всеукраїнський селянський з’їзд.....	78, 80
Перший Всеукраїнський селянський з’їзд у Києві	79, 82
У Києві	81
Другий Всеукраїнський військовий з’їзд.....	82, 83, 84
Оголошення універсалу і українська маніфестація	84
З’їзд українських правників.....	87
Засідання Ради військових депутатів	90
Третій Всеукраїнський військовий з’їзд.....	92, 93
Оголошення Української Республіки.....	94

АВТОБІОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА

- Щоденник М. Грушевського за 1910 р. (Ігор Гирич, Ольга Тодійчук) 96
Фрагмент споминів Михайла Грушевського 1934 р. (Марія Магунь) 128

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

- Віталій Масненко*: Етнополітична функція української політичної думки у рецепції Михайла Грушевського 154
Степан Заброварний: Економічні погляди Михайла Грушевського 164
Віталій Тельвак: Михайло Грушевський у Київському університеті (до проблеми формування теоретико-методологічних поглядів) 186
Василь Ульяновський: Чому не було створено “празької історичної школи” М. Грушевського? 209
Олександр Домбровський: Процес розвитку релігійної думки в інтерпретації Михайла Грушевського (Спостереження і роздуми) 257
Любомир Винар: До історії англomовного видання “Історії України-Руси Михайла Грушевського” 266

ДЕРЖАВНЕ БУДІВНИЦТВО 1917–1918

- Владислав Верстюк*: Михайло Грушевський: політична публіцистика 1917 року 280
Анна Процик: Михайло Грушевський в оцінці російських лібералів 290

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

- Ася Гумецька*: Світогляд і світосприймання Михайла Грушевського крізь призму його поезії 295
Галина Бурлака: Літературна спадщина М. Грушевського в контексті української літератури 308

СПІВРОБІТНИКИ М. ГРУШЕВСЬКОГО

- Світлана Панькова*: Сергій Шамрай: вибір шляху (Штрихи до біографії небожа і учня Михайла Грушевського) 313
Ірина Костюк: Олександр Грушевський та становлення національної науки і вищої школи на початку ХХ ст. 339
Віталій Яремчук: Взаємини М. Грушевського та К. Харламповича (Штрихи до реконструкції постатей визначних істориків) 364

МЕМУАРИСТИКА

- Михайло Грушевський*: Спогади минулого (селянство в революції) 375
Микола Ковалевський: Як проголошено IV Універсал (Пам’яті Михайла С. Грушевського) 380
Оксана Юркова: Дмитро Кравцов та його спогади про археографічну експедицію до московського “древлехранилища” 383
Дмитро Кравцов: Археографічна експедиція до Москви для збору архівних матеріалів з історії, економіки і культури України з найдавніших часів до наших днів 387
Валерій Левченко: Маловідомі спогади про М. Грушевського 402
Леонід Добровольський: Спогади про М. Грушевського 407

MISCELLANEA

<i>Роман Дзюбан: Як одружився Михайло Грушевський</i>	416
<i>Світлана Панькова: Невідома фотографія М. Грушевського</i>	423
<i>Тарас Гунчак: Михайло Грушевський в контексті галицької дійсности</i> ..	428

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

Листи Михайла Грушевського до Володимира Винниченка (Любомир Винар)	431
Листи М. Грушевського до М. Коцюбинського (Василь Горинь)	436
Листи М. Грушевського з фонду Ю. Романчука ЦДДА України у Львові (Валентина Кухар)	465
З листів до Михайла Грушевського (о. Юрій Мицик)	471
Листи Дмитра Дорошенка до Михайла Грушевського (Любомир Винар, Світлана Панькова)	507
Листування Софії Русової з Михайлом Грушевським (Надія Миронець, Лілія Гонюкова)	518
Листування І.А. Линниченка та М.С. Грушевського (Вадим Хмарський)	538
Один лист з архіву Українського Історичного Товариства (Алла Атаманенко)	548

КОНФЕРЕНЦІЇ, ЮВІЛЕЙНІ ЗАСІДАННЯ, ПРЕЗЕНТАЦІЇ

Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського відзначає ювілей Великого Українця. (Микола Кучеренко, Галина Шевчук)	550
Під сильним крилом його світлого генія (Про відзначення 135-річчя від дня народження М. Грушевського у Державному меморіальному музеї М. Грушевського у Львові) (Марія Магунь)	557
Слово-привітання учасникам ювілейної конференції (Любомир Винар) ..	561
Презентація видань Українського Історичного Товариства у Науковій Бібліотеці ім. Василя Стефаника у Львові. Вступне слово Л. Винара	564
Конференція з нагоди 135-річчя від дня народження М. Грушевського у Нью-Йорку (Алла Атаманенко)	568

ЗВЕРНЕННЯ І ПОВІДОМЛЕННЯ

Відкритий лист до Президента України Леоніда Кучми від Президії Світової Наукової Ради при СКУ і голів наукових установ	571
Президія Українського Історичного Товариства про відзначення Переяславської угоди 1654 року Президентом Леонідом Кучмою....	572
Звернення у справі видання листування Михайла Грушевського	573

НАШІ АВТОРИ	575
-------------------	-----

CONTENTS

FROM THE EDITOR

The Ukrainian Historian and the Development of Hrushevs'kyi Studies (On the 135 th Anniversary of M. Hrushevs'kyi's Birth).....	11
---	----

THE CREATIVE LEGACY OF MYKHAILO HRUSHEVS'KYI SCHOLARLY STUDIES

<i>Mykhailo Hrushevs'kyi</i> : On the History of the Pereiaslav Council of 1654	17
<i>Larysa Pritsak</i> : Mykhailo Hrushevs'kyi's Unknown Article "On the History of the Pereiaslav Council of 1654"	35

PUBLICIST WORKS OF M.S. HRUSHEVS'KYI

<i>Lubomyr Wynar</i> : Articles by the President of Ukrainian Centralna Rada: An Introduction.....	38
<i>Mykhailo Hrushevs'kyi</i> : At the Watershed	40
<i>Mykhailo Hrushevs'kyi</i> : The Great Wave.....	44
<i>Mykhailo Hrushevs'kyi</i> : What Is It?	46
<i>Mykhailo Hrushevs'kyi</i> : The Dark Stain.....	48
<i>Mykhailo Hrushevs'kyi</i> : Ukraine Shall Reach its Own.....	50
<i>Mykhailo Hrushevs'kyi</i> : On Ukrainian Coat of Arms.....	52
<i>Mykhailo Hrushevs'kyi</i> : Momentous Wave.....	53
<i>Mykhailo Hrushevs'kyi</i> : The Ukrainian Constitution Project	54
<i>Mykhailo Hrushevs'kyi</i> : Let Us Safeguard the Russian Federation.....	59
<i>Mykhailo Hrushevs'kyi</i> : The National Emblem of Ukraine.....	60
<i>Mykhailo Hrushevs'kyi</i> : Ukraine's New Division	62
<i>Mykhailo Hrushevs'kyi</i> : The Great Christmas	66
<i>Mykhailo Hrushevs'kyi</i> : On a Unified Ukrainian Currency.....	67
<i>Mykhailo Hrushevs'kyi</i> : To Those Deserting Ukraine.....	69

MYKHAILO HRUSHEVS'KYI'S ADDRESSES

Ukrainian Manifestation in Kyiv	71
The Gathering of the Ukrainian Central Rada	77
The First All-Ukrainian Peasants' Congress.....	78, 80
The First All-Ukrainian Peasants' Congress in Kyiv.....	79, 82
In Kyiv	81
The Second All-Ukrainian Military Congress	82, 83, 84
Proclamation of the Universal and Ukrainian Manifestation.....	84
The Congress of Ukrainian Lawyers	87
The Meeting of the Council of Military Congress	90
The Third All-Ukrainian Military Congress	92, 93
Proclamation of the Ukrainian Republic.....	94

AUTOBIOGRAPHICAL SOURCES .

- M. Hrushevs'kyi's Diary (Ihor Hyrych and Maria Todiichuk) 96
Fragment from Mykhailo Hrushevs'kyi's 1934 Memoirs (Maria Mahun') 128

HISTORIOGRAPHICAL STUDIES

- Vitalii Masenko*: Ethnopolitical Function of Ukrainian Political Thought
in Mykhailo Hrushevs'kyi's Perception 154
Stepan Zabrovarnyi: The Economic Views of Mykhailo Hrushevs'kyi..... 164
Vitalii Tel'vak: Mykhailo Hrushevs'kyi at Kyiv University (On the
Problem of Formulation of Theoretical-Methodological Concepts) 186
Vasyl' Ul'anovs'kyi: Why There Was No 'Prague Historical School' of
Mykhailo Hrushevs'kyi? 209
Oleksander Dombrows'kyi: The Process of Development of Religious
Thought in Mykhailo Hrushevs'kyi (Comments and Thoughts) 257
Lubomyr Wynar: On the English Publication of Mykhailo Hrushevs'kyi's
History of Ukraine-Rus' 266

STATE BUILDING, 1917–1918

- Vladislav Verstiuk*: Mykhailo Hrushevs'kyi: Political Publicism of 1917 280
Anna Protsyk: Mykhailo Hrushevs'kyi in the Estimation of Russian Liberals 290

LITERARY STUDIES

- Asia Humesky*: Mykhailo Hrushevs'kyi's Ideology and World-View Through
the Prism of His Poetry..... 295
Halyna Burlaka: Mykhailo Hrushevs'kyi's Literary Legacy in the Context
of Ukrainian Literature 308

MYKHAILO HRUSHEVS'KYI'S ASSOCIATES

- Svitlana Pan'kova*: Serhii Shamrai: The Choosing of the Path (Notes on the
Biography of Mykhailo Hrushevs'kyi's Student and Nephew) 313
Iryna Kostyuk: Olexander Hrushevs'kyi and the Establishment of National
Scholarship and Higher Education in the Early 20th Century 339
Vitalii Iaremchuk: The Relations Between M. Hrushevs'kyi and
K. Kharlampovych 364

MEMOIRS

- Mykhailo Hrushevs'kyi*: Memoirs of the Past (The Peasantry in the
Revolution) 375
Mykola Kovalevs'kyi: How the Fourth Universal Was Promulgated
(In Memory of Mykhailo S. Hrushevs'kyi) 380
Oksana Iurkova: Dmytro Kravtsov and His Memoirs of the Archeographical
Expedition to Moscow 383
Dmytro Kravtsov: The Archeographical Expedition to Moscow to Gather
Archival Materials on the History, Economy and Culture of Ukraine
from the Earliest Times to the Present..... 387
Valerii Levchenko: Little-known Memoirs on M. Hrushevs'kyi 402
Leonid Dobrovol's'kyi: Memoirs on M. Hrushevs'kyi..... 407

MISCELLANEA

<i>Roman Dziuban: How Mykhailo Hrushevs'kyi Got Married</i>	416
<i>Svitlana Pan'kova: Unknown Photograph of M. Hrushevs'kyi</i>	423
<i>Taras Hunczak: Mykhailo Hrushevs'kyi in Context of Galician Realities</i>	428

ARCHIVAL MATERIALS

Mykhailo Hrushevs'kyi's Letters to Volodymyr Vynnychenko (Lubomyr Wynar)	431
Mykhailo Hrushevs'kyi's Letters to M. Kotsiubyns'kyi (Vasyl' Horyn')	436
Mykhailo Hrushevs'kyi's Letters from the Collection of Lu. Romanchuk's TsDIA of Ukraine in L'viv (Valentyn Kukhar)	465
From the Letters to Mykhailo Hrushevs'kyi (F. Iurii Mytsyk)	471
Dmytro Doroshenko's Letters to Mykhailo Hrushevs'kyi (Lubomyr Wynar and Svitlana Pan'kova)	507
The Correspondence Between Sofia Rusova and M. Hrushevs'kyi (Nadia Myronets, Lilia Honiukova)	518
The Correspondence Between I. A. Lynnychenko and M. S. Hrushevs'kyi (Vadym Khmars'kyi)	538
A Letter from the Archives of the Ukrainian Historical Association (Alla Atamanenko)	548

CONFERENCES, JUBILEE MEETINGS AND PRESENTATIONS

Mykhailo Hrushevs'kyi Historical-Memorial Museum Commemorates the Jubilee of the Great Ukrainian (Mykola Kucherenko and Halyna Shevchuk)	550
Under the Mighty Wings of Bright Genius (On the Commemoration of the 135 th Anniversary of M. Hrushevs'kyi at the M. Hrushevs'kyi State Memorial Museum in L'viv) (Maria Mahun').....	557
Greeting to the Conference's Participants (Lubomyr Wynar)	561
Presentation of the Publication of the Ukrainian Historical Association in the Vasyl' Stefanyk Scientific Library in L'viv by L. Wynar	564
New York Conference on the Occasion of the 135th Anniversary of Hrushevs'kyi's Birth (Alla Atamanenko)	568

APPEALS AND NOTICES

Open Letter to the President of Ukraine Leonid Kuchma from the Presidium of the SKU Scientific Council and Chairs of Scholarly Institutions.....	571
The Presidium of the Ukrainian Historical Association on the Commemoration of the Pereiaslav Council of 1654 by President Leonid Kuchma	572
Appeal Concerning the Matter of Publication of the Epistolary Legacy and Works of M. Hrushevs'kyi	573

OUR AUTHORS	575
-------------------	-----

КОНФЕРЕНЦІЇ, ЮВІЛЕЙНІ ЗАСІДАННЯ, ПРЕЗЕНТАЦІЇ

ІСТОРИКО-МЕМОРІАЛЬНИЙ МУЗЕЙ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ВІДЗНАЧАЄ ЮВІЛЕЙ ВЕЛИКОГО УКРАЇНЦЯ

135-літній ювілей Великого Українця київські науковці Історико-меморіального музею Михайла Грушевського зустрічали без традиційної столичної академічності. Пам'ять про видатного сина України вшановували там, де виростили батько і матір, де десятки років вірно служили Богові і людям його діди.

Однією з найважливіших справ, що стала органічною частиною ювілейних заходів, було освячення в розташованому на південних околицях Києва селі Лісниках відновленого надгробка місцевого священика Федора Грушевського – діда славетного сина українського народу. Шлях до цієї події був насичений як науково-пошуковою роботою, так і організаційними заходами. Було, зокрема, детально вивчено життя Федора Грушевського (бл. 1794–1851) – вихідця з розташованого неподалік Чигиринського села Худоліївки, найдавнішого відомого на сьогодні осідку роду Грушевських. Рано залишившись сиротою, зазнавши бідності й поневірянь, він самотужки утверджувався на прокладеній його предками духовній дорозі, пройшовши на рідній Чигиринщині шлях від паламаря до священика, а в 1836 р. назавжди осів у невеликому селі Лісниках під Києвом. Тут він виростив з дружиною Марією – донькою Кирила Прокоповича Ботвиновського, священика відомої Іллінської церкви в Суботіві, – сімох дітей, третім з яких був Сергій – майбутній батько Михайла Грушевського.

Факти свідчать, що о. Федір відрізнявся від більшості тогочасних священиків. Він зберігав повагу до свого народу та його багатой самобутньої культури, виховував у тому ж дусі своїх дітей. Безперечно, що й Сергій Федорович свою щирю українську вдачу виніс з батьківської хати. Федорові Васильовичу належить також заслуга в заснуванні першої відомої в Лісниках школи для дітей місцевих селян, письмові згадки про яку в лісницьких клірових відомостях з'являються незабаром по його прибутті – з 1839 р. У часи, коли сільське населення було майже суцільно неписьменним, такий вчинок, як заснування школи, вказував на прогресивність її фундатора. Як бачимо, наукова, просвітницька і громадська діяльність Михайла Грушевського та його батька Сергія Федоровича (він увійшов до історії як відомий освітянин, організатор народної освіти на Північному Кавказі) склалась не на порожньому місці, цю гуманістичну традицію закладав ще Федір Васильович. Теплими словами згадував свого діда Михайло Грушевський: "Він був людиною лагідною, дуже доброю, широкою, – хороший чоловік був".

2(14) вересня 1851 р. о. Федір несподівано помер і був похований у Лісниках поруч з церквою Преображення Господнього. Хоча його численна родина поступово роз'їхалась, могила не була забута. Безсумнівно, що й син, Сергій Федорович, приїжджаючи на Київщину, бував у Лісниках, приводив до

місяця останнього батькового спочинку своїх дітей. У 1886–1894 рр., коли Михайло Грушевський був студентом і професорським стипендіатом Київського університету св. Володимира, він узяв дідову могилу під свою опіку. Коли ж постало питання про переїзд Михайла для роботи у Львівському університеті, перед Грушевськими виникла проблема, як зберегти, увічнити це поховання. Так з'явився на могилі вишуканий надгробок з темного лабрадориту, встановлений Михайлом. Грушевський-молодший, сповна перейнявши характерний для його родини сімейний піетизм, ніколи не забував про могилу свого діда Федора. На це вказує його лист до Кирила Студинського, написаний вченим у 1926 р. на дачі в Китаєвому, розташованому за кілька кілометрів від Лісників: "Волю сидіти на "Дніпрових горах", на батьківщині, – в милі відси село, де похований мій дід (сам я й пам'ятник ставив над ним, виїжджаючи до Галичини 1894 р.), і де виростав мій батько, і все тут повно для мене не тільки історичних, але й родинних споминів".

На жаль, комплекс у центрі села, що включав попівську садибу, стару будівлю школи, церкву (вона була збудована 1859 р. на місці старої) і розташовані поруч могили, не надовго пережив вченого. Зокрема, церква, зачинена в 1930-х рр., була зруйнована під час II світової війни. Поступово зі священничих могил позникали останні плити, а надгробок о. Федора, як найкращий, опинився на безіменній солдатській могилі в сусідньому селі Круглику. У 1985 р. до нього додалася клясична радянська епітафія "Ніхто не забутий, ніщо не забуто". На жаль, первісні написи "не забули" збити ще по війні, хоч найголовніше – "теодорь Грушевскій" все ж прочитується.

Втім, за іронією долі, табличка виявилася пророчою. Серед лісників збереглась пам'ять про похованого в їх селі предка Михайла Грушевського. Завдяки місцевому краєзнавцеві Василеві Осипенку, який знав про долю могили, та землевпоряднику Анатолію Вересенкові (його предки прапрапрапрадід Микита Степанович Верес і прапрапрадід Онуфрій Микитович Вересенко були церковними старостами ще за Федора Грушевського), в жовтні 1998 р. музейники вперше побачили надгробок о. Федора. Тоді й зародилася ідея про відновлення його могили.

Ретельне вивчення решток збитого напису (особливо хочеться подякувати фахівцеві з археографії В. Кравченкові), підкріплене архівними документами, дозволило в основному розшифрувати стару епітафію. Проте від простого поновлення напису на старому надгробкові все ж довелося відмовитися. І не лише тому, що в старослов'янському варіанті він був би важкодоступним для прочитання, або тому, що окремі його місця ще викликають деякі різночитання. Цей понівечений камінь став не просто пам'ятником Федорові Грушевському, але й красномовним свідком часів, пережитих самим надгробком. Тому вирішено було нічого на ньому не змінювати, а підняти на гранітну підставку-п'єдестал і вже на ній чітко вибитий розшифрований напис у перекладі на сучасну українську мову:

Тут почив ієрей с. Лісник
Федір Грушевський
Нар. 1794 р. Пом. 1851 р.
Воздвигнуто 1894 р.

На звороті підставки також з'явився напис, що пояснював історію пам'ятника:

Надгробок встановив
 Михайло Грушевський
 на могилі свого діда
 Федора Васильовича
 Грушевського
 на цьому пагорбі біля
 старої Преображенської церкви в 1894 р.
 Знесений у середині ХХ ст.
 Відновлений у 2001 р.

Лісницькі старожили вказали приблизне місце могили о. Федора, хоча точно визначити місце поховання, на превеликий жаль, не вдалося. Надто багато часу пройшло відтоді, як воно було сплюндровано, нечисленні свідчення очевидців або суттєво різнилися, або люди просто щиро признавалися, що були малими й не читали чи не пам'ятають, що було написано на старих плитах і надгробках. Тож залишалось відреставрувати надгробок і повернути його на той самий пагорб, довільно обравши найзручніше для нього місце. Як сказав з цього приводу лісницький старожил (1911 р. н.) Юхим Погребний, “Все земля одна, наша рідна. Де поставим – там і добре буде”.

Але наміри науковців могли б ще довго залишатися на папері, якби не відгукнувся народний депутат України (фракція “Український Народний Рух”) Євген Жовтяк. Він розпочав збір коштів (це змусило терміново приєднатися й місцеву владу, одразу де й гроші знайшлися!) та ще й залучив до справи київського міського голову Олександра Омельченка, за допомогою котрого було впорядковано старий церковний пагорб і прилеглу до нього територію в центрі села. Найголовнішу ж роботу – реставрацію і встановлення оновленого надгробка – виконав київський Державний історико-меморіальний Лук'янівський заповідник, працівники якого поставилися до справи надзвичайно терпляче й відповідально.

Відновлений надгробок було освячено 16 вересня, рівно через 150 років після поховання Федора Грушевського. Зійшлося, мабуть, півсела. Безперечно, що для місцевого населення ця подія мала неабияке значення, ставши виявом духовної немирущості, торжества історичної справедливості, причетності їх малої батьківщини до багатой минувшини всього українського народу. Не випадковим здається признання вже згаданого 90-річного лісниківського ветерана Юхима Погребного: “Більшого свята за все життя не бачив”. На запрошення музею в освяченні надгробка взяли участь родичі Михайла Грушевського аж до десятого покоління (від найдавнішого відомого предка роду – Данила Груші).

Подальші ювілейні заходи були пов'язані з батьківщиною матері Михайла Грушевського – селом Сестринівкою, любов до якої вчений зберігав усе життя. Це про неї він писав: “І коли я все-таки любив Сестринівку незвичайно, страшенно мріяв про неї й линув душею до неї цілими десятиліттями мого життя, то се тому, що як-не-як се був властиво одинокий пункт, де я міг зв'язатися з українською стихією, дотикатися до української природи, до її культури”. Пам'ятаючи ці слова, музейники з радістю підтримали ініціативу Сестринівської школи відзначити 135-ліття Михайла Грушевського науковою конференцією “Душа моя, Сестринівка”.

Так схожі долі двох дідів Михайла Грушевського: Захарій Оппоков, як і Федір Грушевський, був знаним священиком і просвітянином, своєю

Родичі Михайла Грушевського і Світлана Панькова, директор Музею М. Грушевського в Києві, в день посвячення відновленого надгробка на могилі Федора Грушевського в с. Лісники під Києвом, 16 вересня 2001 р.

50-річню пастирською службою в Сестринівці (колишній Бердичівській повіт Київської губернії, тепер Козятинський район на Вінниччині) заслужив високий авторитет серед духовенства і парафіян. Подібними, на жаль і на диво, виявилися і долі надгробків двох дідів великого сина України. У 1960-х рр. Покровську церкву в Сестринівці було “перепрофільовано” на клуб, на місці цвинтаря влаштовано танцювальний майданчик, а надгробні плити позникали безслідно. Надгробок з могили Захарія Оппокова використали для облаштування квітників біля школи та лави біля криниці. Як і в Лісниках, так і в Сестринівці Бог оберігав ці святі речі від повного знищення. Ще 5 років тому, до 130-річчя від дня народження М. Грушевського, надгробок його діда по матері, Захарія Оппокова, було відновлено на осиротілій могилі, адже ще залишалися люди, які це місце добре пам’ятали. Ініціаторами цієї шляхетної справи була дирекція і педагоги місцевої школи. Люди небайдужі, натхненні і творчі, сестринівські освітяни вже немало зробили для вшанування пам’яті видатного вченого та своїх земляків Оппокових. Започаткували вони і традицію проведення в селі наукових конференцій. Хотілося б з вдячністю назвати тих, завдяки кому сестринівська земля, яку змалку так щиро любив Михайло Грушевський, приймає вже не один рік гостей – всіх тих, хто досліджує життєвий і творчий шлях цієї непересічної людини. Це, насамперед, вчителі історії Людмила Геннадіївна Ступницька і Володимир Петрович Надорожний, колишній директор школи Станіслава Дем’янівна Сушко і новопризначений директор – Ніна Сергіївна Денисюк. Цього року їх ініціатива знайшла підтримку голови Козятинської райдержадміністрації Станіслава

Йосиповича Петрівського. Співробітники Історико-меморіального музею М. Грушевського розробили програму конференції та передали до шкільного краєзнавчого музею нові фотодокументальні матеріали про Оппокових та добірку українознавчої літератури.

Конференція відбулася 27 вересня 2001 р. у приміщенні школи, на фасаді якої ще до 130-річчя від дня народження М. Грушевського було встановлено пам'ятну дошку про присвоєння навчальному закладу імені видатного вченого і суспільно-політичного діяча. Це рішення педагогічного колективу і сільської ради, на жаль, за п'ять років так і не знайшло відповідного підтвердження на державному рівні. Проте, і учні, і вчителі не лише пишаються набутим почесним ім'ям своєї школи, але й намагаються донести відомості про славний рід Оппокових та його видатного нащадка до своїх односельців та колег. Урочиста зала в цей ювілейний день була переповнена, зібралися не лише учні та педагоги Сестринівської школи, але і вчителі історії всіх шкіл Козятинського району, представники райдержадміністрації, осередків окремих політичних партій, громадських організацій, засобів масової інформації, краєзнавці. Серед присутніх були літні сестринівчани, які цікавляться минулим свого села та життєписом своїх видатних земляків.

Відкрила і вела конференцію Людмила Ступницька – вчитель історії і один із фундаторів шкільного музею. Вона розповіла про роботу, проведеною в селі і в школі щодо відновлення і збереження пам'яті про Михайла Грушевського і його діда Захарія Оппокова. Заступник голови Козятинської райдержадміністрації Станіслав Петрівський підтримав задум створення меморіального комплексу М.С. Грушевського та представників роду Оппокових у Сестринівці.

Наукову частину зібрання склали доповіді науковців музею, які ознайомили присутніх з результатами своїх наукових пошуків з дослідження родинного коріння Великого Українця по материнській лінії. Завідувача музеєм Світлана Панькова розповіла про витоки роду Опупкевичів – Оппокових, про найдавнішого з відомих на сьогодні його представника – прапрадіда Михайла Грушевського, греко-католицького священика Петра Опупкевича. Цікаві відомості, зібрані в архівах Києва про Захарія Івановича Оппокова, дозволили змалювати не лише портрет відомого священика і просвітянина, але й окреслити його взаємини з дітьми та онуками, простежити витоки того відомого родинного пієтизму, що був невід'ємним життєвим credo Михайла Грушевського.

У наступному слові науковець Галина Шевчук, до того ж землячка сестринівчан та ініціатор багатьох справ по вшануванню в селі пам'яті великого сина України та його славного діда, розповіла про багатьох відомих діячів українського руху, вчених та видавців з роду Оппокових. Лише натхненна скрупульозна пошукова праця допомогла встановити спорідненість Михайла Грушевського з його численними родичами. Серед них – медик, громадський діяч Олександр Черняхівський, чоловік відомої письменниці Людмили Старицької-Черняхівської, та його брати, з якими тісно співпрацював видатний історик. Змалювала Г. Шевчук і надзвичайно цікавий портрет фольклориста, етнографа, народного лікаря, книгаря Володимира Менчиця, якого М. Грушевський називав: “чи не єдиний активний українофіл в сім'ї моєї матері”. Вперше було оприлюднено обгрунтовану архівними джерелами приналежність до роду Оппокових вчених зі світовим ім'ям, українських академіків Євгена Оппокова – гідролога, фундатора Науково-дослідного інсти-

туту гідрології та Олександра Топачевського – одного з корифеїв української гідробіологічної науки, засновника школи альгологів, а також Івана Оппокова – відомого українського журналіста, видавця, засновника у 1906 р. в Москві україномовного часопису “Зоря” та інших осіб.

Валерій Левченко розповів про студентські роки Михайла Грушевського, зробивши акцент на літніх вакаціях та взаєминах з рідними і, безпосередньо, з дідом Захарієм, який з дитячих літ був його духовним наставником.

Про дослідження родоводу Михайла Грушевського по батьківській лінії ознайомив учасників і гостей зібрання Микола Кучеренко. Як і по лінії Опущкевичів – Оппокових, уцілілі архівні джерела про Груш – Грушевських сягають XVIII ст. і містять достовірні відомості про двох прапрадідів – вже названого Петра Опущкевича і Данила Грушу. Пам’ятаючи історію з надгробком діда Захарія, сестринівчани з величезною зацікавленістю й увагою сприймали розповідь про долю надгробка діда М. Грушевського по батьківській лінії – Федора Васильовича Грушевського, непростий шлях його пошуків, реставрації та відновлення в с. Лісниках під Києвом. До учасників конференції з привітанням звернувся один з ініціаторів відновлення названого надгробка, землевпорядник с. Лісників Анатолій Вересенко. Він не лише розповів про долю пам’ятника, але, з огляду на спорідненість родів Грушевських – Оппокових, виступив з ініціативою встановлення побратимських взаємин двох сіл – Лісників і Сестринівки. Безперечно, ця громадська ініціатива оригінальна і варта уваги.

Учасники конференції тепло вітали дорогу гостю – Вікторію Сергіївну Шамрай, внучату племінницю Михайла Грушевського, великого друга і помічника музею. Пані Вікторія подякувала сестринівчанам за запрошення на свято, за пошанування пам’яті близьких і дорогих їй людей, побажала успіхів у всіх шляхетних справах, започаткованих у Сестринівці. Після завершення конференції Вікторія Сергіївна вклонилася могилі свого прапрадіда і разом зі співробітниками музею поклала квіти до відновленого на ній надгробка. Тут, на цьому святому місці, Світлана Панькова розповіла про недавно віднайдений лист бабусі Вікторії Шамрай – Ганни Грушевської-Шамрай до брата Михайла, який передає не лише ставлення онуків до свого дідуся, але і їх особливу закоханість в Сестринівку:

“Вчора отримали ми листа від Матусі, в якому вона повідомляє про смерть Дідуся. Хоча Дідусь були вже старенькі і ми, звичайно, знали, що скоро вони помруть, все ж смерть його страшно вразила і засмутила нас. Так сумно тепер думати, що їх більше немає і що тиха мирна Сестринівка, в якій ми збиралися і де бачили милі старечі обличчя Дідуся і Бабусі, стане чужою для нас. І яка тиха, мирна і зворушлива кончина! До останнього служили Дідусь і тільки обідні не могли відслужити, та й то заплакали бідненький!”

З особливим хвилюванням оглядала Вікторія Сергіївна територію колишнього попівства та старий будинок біля церкви, в якому бувала її бабуся. Тут Ганна Грушевська-Шамрай народилася, тут не раз бувала під час батьківських літніх вакацій, ходила цією землею, на яку сьогодні вперше ступила її онука. Прикро і сумно було бачити на тлі напівзруйнованого будинку постать Вікторії Шамрай, коли вона фотографувалася на згадку про цей надзвичайний для неї день.

На превеликий жаль, попри всі зусилля педагогів, краєзнавців, музейників, поки що не вдається зрушити з місця справу відбудови цієї історичної пам'ятки, пов'язаної з іменем видатного українського діяча. Адже достеменно відомо, що М. Грушевський не раз бував саме в цьому будинку і з любов'ю описував його. Наслідки руйнівної сили, що стерла свого часу пам'ять про Михайла Грушевського, намагалася знищити його наукову спадщину, відлунують до нашого часу. Але громадськість села і району, науковці-грушевськознавці продовжують відстоювати перед керівництвом держави і області необхідність і нагальність збереження цього будинку з тим, щоб після реставрації облаштувати в ньому меморіальний музей М. Грушевського і родини Оппокових, яка дала Україні десятки видатних постатей, гідних пам'яті сучасних і майбутніх поколінь незалежної держави.

Минуло два дні від конференції в Сестринівці, і вже 29 вересня, саме в день народження Великого Українця, співробітники Історико-меморіального музею Михайла Грушевського приєдналися до урочистостей, ініційованих львівськими колегами. У затишній оселі на колишній вулиці Понінського, 6 (тепер Івана Франка, 154), яку зі знанням справи і любов'ю відродили працівники Державного меморіального музею Михайла Грушевського у Львові, зібралися науковці, чия праця зосереджена на дослідженні спадщини видатного вченого та збереженні пам'яток, пов'язаних з життям цієї непересічної людини та його родини. З великим зацікавленням львівські дослідники заслухали повідомлення київського музейника Миколи Кучеренка про вивчення родоводу М. Грушевського, теоретичні та практичні аспекти цих важливих, як для розбудови музеїв, так і грушевськознавства в цілому, студій.

Відгукнулися науковці музею і на запрошення Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка взяти участь у Всесоюзній науковій конференції “Михайло Грушевський – науковець і політик в контексті сучасності. До 135-ї річниці від дня народження Михайла Грушевського”, яка відбулася 22 листопада 2001 р. Символічно, що її пленарне засідання відкрилося в залі засідань вченої ради, яка за часів навчання в університеті Михайла Грушевського звалася урочистою і де він за своє перше монографічне дослідження “Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя” отримав золоту медаль. Науковими співробітниками музею до уваги учасників секції “Концепція історичного розвитку в українознавстві Михайла Грушевського” було запропоновано декілька доповідей: “Небіж і учень Михайла Грушевського Сергій Шамрай” (С. Панькова), “Леонід Добровольський – представник Київської історичної школи” (В. Левченко), “Наукові та організаційні аспекти відновлення надгробка Федора Грушевського” (М. Кучеренко).

І, нарешті, чи не найбільшим святом Історико-меморіального музею Михайла Грушевського в ці ювілейні дні стали родинні реліквії – унікальні фотографії та прижиттєві видання праць історика, подаровані шанувальниками видатного вченого та прихильниками музею. Сподіваємося, настане час і ці безцінні знахідки, разом із десятками інших пам'яток, стануть окрасою музейної експозиції київської оселі Грушевських на вулиці Паньківській, 9.

М. КУЧЕРЕНКО, Г. ШЕВЧУК

*Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського,
Київ*